

VEUS DE DONES SOBRE FULLS ESCRITS. APORTACIONS FEMENINES EN LA PREMSA VALENCIANA DURANT EL PRIMER TERÇ DEL SEGLE XX

Jordi Luengo López

*Seminari d'Investigació Feminista
Universitat Jaume I de Castelló*

RESUM

Per poder analitzar la participació de les dones dintre de l'espai públic d'una determinada regió, sens dubte, caldria esbrinar abans el mode que van utilitzar en la premsa per proclamar les seues reivindicacions. València no només va gaudir de la col·laboració d'escriptores i de periodistes que defensaven, sobretot des de l'esclat de la Gran Guerra, la incorporació de les dones a les diferents esferes de l'àmbit laboral, educatiu, polític i/o legislatiu; sinó que, a més, també va veure com apareixien publicacions elaborades només per dones. En acabar la guerra; durant els anys vint i començament dels trenta, sobretot amb l'adveniment de la Segona República, l'arquetipus de dona casolana canviaria cap a un ideal de «dona moderna» lliure, dinàmica, independent, versàtil, sense prejudicis ni temors a expressar els seus desitjos envers el sexe, ni tampoc a deixar impresos els anhels, les il·lusions i les esperances que tenia com a dona sobre escrits de premsa en groguencs fulls.

ABSTRACT

In order to analyse the participation of women in the public domain of a given region, it is undoubtedly necessary to previously find out the ways they used to convey their claims. Valencia not only counted on the collaboration of writers and journalists who defended the incorporation of women into the various fields of the labour, educational, political and/or legislative domains (especially since the outbreak of the Great War), it also witnessed exclusively female-produced publications. After the war, during the twenties and thirties, particularly with the arrival of the Second Spanish Republic, the archetype of the domestic woman was to change into the ideal of a "modern woman": free, dynamic, independent, versatile,

free from prejudices or fears of expressing her wishes towards sex or of leaving written proof of her desires, illusions and hopes on yellowish newspaper pages.

INTRODUCCIÓ

Esbrinar quines van ser les primeres dones que van empènyer la resta de les seves companyes a abandonar aquella gairebé generalitzada ignorància on es trobaven, sens dubte, s'esdevé un requisit fonamental per poder comprendre allò que en l'actualitat anomenen «consciència de gènere»¹. Les primeres dones universitàries², igual que les joves estudiants que les van precedir a finals del segle XIX, pretenien que se'ls reconeguera el dret a formar part de les estructures socials sorgides a les seves esqueses i, afirmant les seves possibilitats personals, van col·laborar en la construcció d'un orde social diferent que poguera ser aplicat a la seva nova condició femenina, encara que les demandes perquè les dones reberen una major instrucció, no es veren acompanyades sempre de clares idees emancipadores. Fins aleshores, aquesta educació es reservava exclusivament als homes; pensant en que, un cop formats, complirien amb qualsevol de les professions considerades liberals i així podrien intervenir sobre la marxa i el desenvolupament del país. Entre les activitats que les dones desitjaven dur a terme podien trobar-se les de periodista, corresponal o redactora de premsa.

Aquesta realitat va ser exposada en diverses ocasions, sent una d'elles quan, en el mes de setembre de 1901, *El Mercantil Valenciano* va publicar una sèrie d'articles escrits per Concepción Arenal sobre l'educació de les dones³. L'autora gallega denunciava el fet que aquestes haguessin d'ocupar un injust segon lloc en els àmbits polític, econòmic, laboral, educatiu, i fins i tot existencial, a la societat. En efecte, hi existia un triple rol funcional que la dogmàtica catòlica i liberal havia assignat a les dones perquè es convertissin en excel·lents mestresses de casa, mares ideals i, pacients i fidels esposes⁴. Una funcionalitat trinitària que sols podia resultar

1. Actitud que sorgix del fet de posseir el coneixement exacte i reflexiu de la injusta situació d'inferioritat a què s'ha relegat a les dones, així com de la imperiosa necessitat de reaccionar davant del discurs funcional establert pel patriarcat que condiona tot esdeveniment, situació o fenomen per a mantindre i enfortir la seua hegemonia. En l'Espanya primisecular, pot comprovar-se com aquesta «consciència de gènere» va començar a sorgir entre les dones que van denunciar la seua situació pública i obertament.
2. No va ser fins a 1910, amb la Reial Orde de 8 de març imposada en el govern liberal de Canalejas, quan és derogada per Julio Burell, llavors Ministre d'Instrucció Pública, la Reial Orde d'11 de juny de 1888 per la que s'obligava a tota dona que volia matricular-se en qualsevol ensenyança universitària oficial a informar prèviament la Superioritat, possibilitant així que poguera fer-ho lliurement sense prèvia consulta ni autorització de cap tipus (Ballarín, 2001: 74).
3. ARENAL, C. (1901): «La educación de la mujer IV», *El Mercantil Valenciano*. Nº 11.782, València.
4. CODINA UMBERT, J. (1915): «Cuento: Divorciados», *La Correspondencia de Valencia*. Nº 16.492, València.

dins de les metafòriques i literals quatre parets de la llar on vivien tancades, i que les dones que intervingueren en el món de la premsa, estiguessin aquestes d'acord o no, van criticar, denunciar i recolçar amb la veu ferma dels seus escrits.

LA FUNCIONALITAT TRINITÀRIA DEL «SEXE DÈBIL»

Les membres del col·lectiu femení, a ulls del discurs dominant, devien demostrar que eren sensibles, submises, resignades, cristianes, netes, pures, dolces i delicades, com les mateixes flors. Alicia Moreno⁵, col·laboradora de la revista *Valencia al día*, i María Carbonell Sánchez⁶ del *Diario de Valencia*, coincidien en aquesta última analogia en anunciar la popular *Festa de la Flor*, que se celebrava cada primavera per ajudar els malalts i les malaltes de tuberculosi. En aquesta participaven diferents associacions de caritat i de beneficència que veien com la gent del carrer se'ls afegia amb entusiasme; per la qual cosa, la resposta a l'esdeveniment anual gairebé sempre va ser positiva. Els diners que s'hi recol·lectaven s'invertien en la construcció de sanatoris on es podia guarir qui ho necessités.

Amb tot i amb això, moltes dones continuaven preferint mantenir-se pàl·lides i blanques, doncs encara tenien dins del cap aquell prototip de febrosa i física bellesa del segle XIX. Moltes joves, per aconseguir-ho, bevien d'amagat grans quantitats de vinagre, i queien sovint anèmiques, fent que les seves famílies, sota recepta mèdica, les duguessin als escorxadors per beure la sang del bestiar acabat de sacrificar⁷. María Luisa Castellanos identificava les mans blanques, fines i polides com la màxima representació de l'esperit femení; doncs, aquestes no només provaven que la dona que les tenia no s'havia atrevit mai a treballar fora de casa, sinó que, a més a més, demostraven que disposava de prous diners com per no haver de fer-ho⁸.

Afortunadament, va haver-hi algunes dones que van instigar la resta a desfer-se d'aquesta imatge de feblesa autoimposada que feia que se les continués situant dintre de la falsa designació de «sexe dèbil»⁹. María

5. MORENO, A. (1918): «Las mujeres y las flores», *Valencia al día*. N° 5, València, p. 5.

6. CARBONELL SÁNCHEZ, M. (1915): «La lucha antituberculosa y la fiesta de la flor», *Diario de Valencia*. N° 1.510, València.

7. Distintes teories mèdiques sostenien que les dones, a causa de les seues inevitables pèrdues periòdiques, tenien una necessitat orgànica de sang. A aquest humor se li atribuïen qualitats nutritives i tonificants que, ja des de finals del segle XIX, foren base constituent de diverses prescripcions que aconsellaven a les dones de classe mitjana beure sang per a combatre l'anèmia o la tuberculosi (Luengo, 2007a: 731).

8. CASTELLANOS, M. L. (1917): «Renglonos de mujeres. La elegancia y el sentimentalismo», *El Heraldo de Játiva*, N° 536, Xàtiva (València).

9. Molts dels periodistes de principis del segle XX no entenien que, encara que entre els sexes haguera diferències fisiològiques, en l'enteniment i la raó no tenien perquè haver-les. Sostenien

Luz Morales, des de l'Órgano de la Sociedad Vegetariana y Naturista Valenciana, *Helios*¹⁰; Rosalía, redactora de *La Voz de Valencia*¹¹; o Dolores Reines, en *La Correspondencia de Valencia*¹², van animar moltes dones a abandonar la viciada atmosfera de la llar domèstica¹³ i a sortir a l'aire lliure per practicar qualsevol mena d'esport¹⁴. Encara que, tot s'ha de dir, ja des de finals del segle XIX, les dones de la classe alta sortien a passejar pels parcs i llocs habituats per aquesta mena d'activitat social. No s'ha d'oblidar que, a més a més, elles havien d'estar sempre ben arreglades, perquè els homes poguessin gaudir de la seva imatge, bé per l'estilitzada silueta —sobretot a partir dels anys vint— o pel mode que tinguessin de dur la roba.

L'ELEGANT DOGMÀTICA DE LA MODA

Concepción Gimeno de Flaquer argüia que el vestit era allò que, en darrera instància, revelava en una dona si el seu esperit era groller o delicat¹⁵. Una dona que es vantés de distingida i amb estil es veia sempre en l'obligació de seguir cegament els dictats de la moda, i en especial, d'aquella que venia de París. No només va haver-hi diverses publicacions consagrades a la *toilette*, a allò que es considerava *chic* i per vestir-se al *dernier cri*, sinó que també van aparèixer diverses seccions dedicades a la moda.

Durant la Gran Guerra, entre 1914 i 1918, la premsa valenciana va col·laborar en la difusió de les últimes tendències de l'*haute couture* i/o del *prêt-à-porter*. En *La Correspondencia de Valencia*, per exemple, escrivia A. Ladernière, i Concepción P. Marine, en «Vida femenina» i «Revista

---

que si la naturalesa haguera desitjat que l'ésser humà es regira únicament per un sol model d'existència, no hauria establert cap disparitat entre homes i dones. Per tant, si bé la missió assignada per aquest clònic cànon de feminitat era la de ser mare, aquesta concessió es devia, fonamentalment, a que la seua biologia així l'havia predisposat. Arran d'aquesta consideració, es justificava que la naturalesa haguera concedit a les dones la possibilitat de viure durant més anys o «valdre menys» en comparació als homes, precisament, per estar vinculades a l'esfera del que priva on, segons pareix, el cost de l'individu es devaluava.

10. MORALES, M. L. (1923): «Perfiles Femeninos. La mujer del artista», *Helios*. N° 89, València, pp. 161-162.
11. ROSALÍA (1918): « Un buen recuerdo», *La Voz de Valencia*. N° 350, València.
12. REINES, D. (1914), «Deberes de la mujer en la lucha contra la tuberculosis», *La Correspondencia de Valencia. Diario de Noticias. Eco Imparcial de la Opinión y de la Prensa*. N° 16.200, València.
13. DOMÍNGUEZ DE ROGER, N. (1916): «La religión y la mujer», *La Voz de Valencia*. N° 5.301, València.
14. Potser, en un principi, l'esport només fora una forma de recreació lúdica per a omplir els espais buits d'activitat, dels quals, disposaven moltes joves de classe alta. Però, encara sent així, va ser una vàlvula de sortida per a fugir de la desídia, tristesa i angoixa que els provocava el fet d'estar enclaustrades en l'esfera d'allò que s'ha privat, sense possibilitat alguna de tindre contacte amb l'exterior.
15. GIMENO DE FLAQUER, C. (1915): «Para las damas: El traje femenino», *La Correspondencia de Valencia*. N° 16.325, València.

de moda» respectivament; Sabina Beaucourt, en *Diario de Valencia*, s'encarregava dels apartats de «Carnet de modas» i «Modas»; en *Eco de Levante* la informació vinculada a la moda, la duia la *Princesse Adrienne de Bellville* i Rose de Vallière, dins de les capçaleres de «La moda: desde París» i «Modas», respectivament; i en *La Voz de Valencia*, eren Grethen Aus Mai amb «Crónica de París», María del Pilar Muñoz Asensio amb «Crónica de París: La mujer elegante» i, per acabar, la *Vizcondesa de Revilla* amb «Crónica de modas» les que assumien la responsabilitat i el deure de mantenir informades les dones valencianes de les més recents innovacions dins del món de la creació tèxtil. S'ha de dir que gairebé totes les redactores de les seccions de moda prenién un *nom de plume*, acompanyat d'un fictici títol nobiliari que les concedia una mica més de credibilitat davant del públic lector.

Eva Morlacreu, col·laboradora de *Revista de Castellón*, contraria a l'activitat que desenvolupaven moltes de les seves companyes envers a la moda, considerava que era absurd seguir les normes imposades quan cada dona era completament diferent en gustos i, molt particularment, en constitució¹⁶ física, a totes les altres. La llei que promulgava la societat patriarcal, ja subjugava massa les dones perquè també ho fessin les lleis naturals.

Hi va haver, emperò, militants feministes que es van valer de la denominació de «sexe dèbil» per assolir els seus objectius. Advertim, per exemple, com en la «revista feminista» *Redención*, Josefa Carneiro, encara que amb certa ironia, s'adreçava als membres del «gènere masculí» i hi utilitzava l'expressió «sexe fort» per arribar a tenir el suport moral i, en aquest cas, també econòmic, dels de millor posició social i intel·lectual:

«Por ser espiritualista en alto grado y creer que la verdadera potencialidad del individuo humano radica en su alma, en su psiquis, y no en su organismo corporal, las palabras sexo fuerte y sexo débil son para mí palabras huecas, vacías de sentido real, hoy, al dirigirme al hombre en solicitud de una cooperación inteligente y leal, me decido a emplear yo misma dichas palabras. [...] Hombre moderno, en holocausto a la redención de la mujer española yo me declaro débil ante ti, y te pido, en nombre propio y en el de todas mis compañeras, que, lejos de reírte de nuestros propósitos, nos prestes tu valiosa ayuda»¹⁷.

16. MORLACREU, E. (1914) «Para la mujer: Las exageraciones de la moda», *Revista de Castellón*. N° 15.811, Castelló de la Plana, pp. 3-5.

17. CARNEIRO, J. (1915): «Al sexo fuerte», *Redención*. N° 1, València, pp. 8-9.

Per tant, l'anarcosindicalista i republicana valenciana s'adreçava als homes fent servir aquells dictàmens que ells havien establert per mantenir la seva hegemonia de poder, però, sense creure's en cap moment, la hipotètica validesa que, suposadament, tenia sobre les dones.

EL MINISTERI FEMENÍ DE LA PRAXIS MORAL

L'ideal de bellesa es trobava en perfecta sintonia amb les funcions que les dones tenien l'obligació d'executar en el si de la institució familiar. Un cúmul de competències establertes en funció d'un discurs que es basava en la falsa dicotomia entre allò que era públic i allò que s'havia de considerar privat. *Gisela*, redactora de la revista il·lustrada *Arte y Letras*, encertava en assenyalar que la globalitat del col·lectiu femení sols actuava dins d'una petita societat, soterrada per una altra molt més gran controlada per l'organigrama patriarcal¹⁸. Les «condicions morals» que s'atribuïa a les dones eren determinants perquè poguessin il·lustrar amb seny i intel·ligència les veritats morals¹⁹, científiques, polítiques i/o filosòfiques dels seus fills i de les seves filles.

María del Pilar Prats, en el setmanari independent *Saetabis*, confirmava la importància d'aquest ministeri femení en indicar que les mares eren el primer llibre i mirall on llegien i es miraven els nens i les nenes²⁰. La missió que se les havia encomanat era particularment angoixant, perquè no l'havien triada voluntàriament, sinó que havia estat imposada per un sistema on no tenien «ni veu ni vot». L'esfera d'acció des de la qual les dones realitzaven la seva activitat pertanyia a tot allò situat dins del marc de la pràctica moral, lluny de la teoria política, perquè en aquest terreny sols podien actuar els homes²¹. Des del seu confinament a la llar, havien de mirar el mode escaient de fer feliços els seus, perquè la casa fóra el refugi ideal que pogués atreure sempre el marit, els germans, els fills... Tots els homes, en definitiva.

Nativitat Domínguez de Roger, en reflexionar sobre el paper del «gènere femení»²² en la religió, dins *La Voz de Valencia*, comentava que si les dones havien sigut convenientment educades en la cura de la família,

18. GISELA (1915): «Femeninas: El modo de hablar», *Arte y Letras*. N° 10, Castelló de la Plana, pp. 7-8.

19. CASSALA, SRA de (1916): «La lucha por la moral», *La Mujer Católica*. N° 56, València, pp. 84-85.

20. PRATS, M. P. (1917): «Opinión sobre el feminismo», *Saetabis*. N° 1, Xàtiva (València), pp. 3-4.

21. MARTÍNEZ CORTO, P. (1924): «¿Qué es el verdadero feminismo?», *Játiva*. N° 37, Xàtiva (València), pp. 3-4.

22. En el meu propòsit d'emprar l'expressió «gènere femení» hi ha una crida a trencar aqueix discurs que es val de conceptes preconcebuts per a sostindre les seues hipòtesis, optant per la seua immediata reconstrucció, i conseqüent resignificació. Hem de tindre present que identificar el terme «sexe» amb el de «gènere», considerat en la llengua castellana, i catalana, com un accident gramatical, «no sols anul·la el marc teòric que propiciava el desenrotllament del concepte gènere, sinó que a més ho tanca» (Izquierdo, 1998: 18-19). Això és degut al fet que la seua substitució, a més de negar l'existència de diferències sexuals, fa cas omís de

després de rebre una escaient educació domèstica, llavors, amb la seva actitud advocaven per enaltir una determinada conceptualització de la feminitat que, de cap de les maneres, es corresponia amb la d'una dona lliure. Un prototip de dona que pogués resignificar la seva feminitat sense cap mena d'exigència.

Un dels plaers dels quals els homes gaudien amb les «tasques d'ornament»²³, ideades per a la instrucció femenina, era sentir-les tocar el piano²⁴. No importava que ho fessin malament, mentre continuessin colpejant les tecles, i mantenir, així, la ment ocupada, sense atrevir-se, ni tan sols, a pensar en rebre l'educació dels homes o ocupar les feines d'ells. Per tot això, no sorprén que un dels col·laboradors del «setmanari festiu», *La Alborada*, cridara a la seua veïneta l'atenció amb els següents versos:

«Mira niña, yo te pido
Con mucha necesidad
Que no metas tanto ruido
Ni alarmes la vecindad

Que cosas, planches o bordes
Y no toques el piano,
Que ese instrumento y tus manos
No estarán jamás acordes [...]

No pidas á la vecina
El correo musical,
Pídele en cambio el manual
O librito de cocina.

Si sigues estos consejos,
Ya verás que bien te va.
Te querrá la vecindad
Y llegaremos á viejos

Lo cual, no sucederá
Si persistes en tu idea
De aporrear las corcheas
Y destrozar á Mozart»²⁵.

---

la possibilitat que pugua haver-hi altres formes de gènere que, sense respondre a l'equívoca escissió entre femení i masculí, s'acomoden millor a la realitat sexual i vivencial dels individus.

23. Altres d'aquestes tasques eren la pintura, el francès, el brodat i/o les lectures de fulletó.

24. MARINE, C. P. (1915): «Revista de la moda», *La Correspondencia de Valencia*. N° 16.324, València, p. 1.

25. ARTEAGA GARCÍA, R. (1915): «A una vecinita que toca el piano», *La Alborada*. N° 6, València, p. 3.

Segons la dogmàtica patriarcal les dones podien dedicar-se a la música però, sempre que, ho feren com a distracció o complement harmònic en l'atmosfera familiar de la llar domèstica. Carmen Arias, redactora del setmanari politicosindical *El Defensor Obrero*, incitava el col·lectiu femení a adonar-se de la trampa en què es trobava²⁶. Sentien que les hores passaven molt lentament, pesants com el seu captiveri, sense tenir dret a confessar aquest patiment²⁷. Només l'havien d'acceptar i prou. Era necessari, doncs, que les dones prenguessin consciència que les úniques cadenes que les mantenien aferrades a una inexistent estat de no-llibertat eren la seva parsimònia i conformitat envers un sistema que les deixava a banda²⁸.

LA DIFUSIÓ DELS FEMINISMES A LA PREMSA ESCRITA

Per aconseguir aquesta finalitat, algunes dones, que empraven la premsa com a mitjà divulgatiu, van promoure l'urgent alliberament que necessitaven moltes de les seves companyes de sexe. Carmen Karr, directora de la revista *Feminal*, inspirant-se en el model britànic, va fundar *La Llar*, una residència femenina de professores i joves estudiants que no va aconseguir afermar-se, però que va servir per promoure, junt a Dolors Monserdà i Francesca Bonnamaison, els fonaments de l'anomenat «feminisme catalanista»²⁹. A València, va ser una desconeguda: Inocencia Gutiérrez, membre del grup feminista que constituïa la redacció de la revista *Redención*, qui des d'un «feminisme pur» insistia en que les dones s'eduquessin, però, molt especialment, en totes aquelles matèries vinculades al Dret. Calia un Estat ideal on regnés una absoluta i completa harmonia entre les lleis i els individus, i per assolir aquest ordre ideal, les dones havien d'intervenir en la creació de les bases legislatives del país³⁰.

Malauradament, també hi havia escriptores i periodistes que defensaren, per sobre de tot, el model de d'innocent «àngel de la llar», difós a les acaballes del segle XIX. Un motlle específic de dona que va acabar per encasellar-les dins d'una determinada conceptualització de feminitat, plena de virtuts, però més aviat fantàstica que real. Aurora Yanguas, redactora del *Diario de Valencia*, insistia en que hi havia unes

26. ARIAS, C. (1920): «Tribuna Femenina. La emancipación de la mujer», *El Defensor Obrero*. N° 3, Alzira, p. 3.

27. CARNICER, A. (1917): «Femeninas», *La Verdad*. N° 2, Ayora (València), pp. 2-3.

28. DE APUGLIESI, F. L. (1927): «Las mujeres de aquí veinte años», *La Semana Gráfica*. N° 31, València.

29. El seu ideari se situava dins de la tendència del reformisme social catòlic, que defensava l'educació de qualitat i el dret al treball remunerat, molt distant a l'ideari del feminisme basc. Això era degut al fet que l'organització *Emakume Abertzale Batza* va adoptar «un model femení estricte i rigorós, molt exigent amb les dones en termes d'obediència i submissió» (Llona, 2002: 220); mentres que el promogut a Catalunya, almenys en aparença, donava mostres d'estar més coincident amb el desig de les dones de ser lliures per a emancipar-se per complet del dogmàtic adoctrinament patriarcal.

30. GUTIÉRREZ, I. (1915): «Feminismo Puro», *Redención*. N° 1, València, pp. 6-7.

regles fixes de comportament entre els sexes, que, des de sempre, havien estat proverbials a «la terra espanyola»³¹. On feia al·lusió a les normes de cortesia, cavallerositat i galanteria amb les quals els homes tenien el deure d'afalagar les dones que els hi feien goig en aquest particular festeig envers elles.

Existia, doncs, un palpable sentiment de misoneisme per part de l'imaginari col·lectiu que desitjava que cadascú continués al seu lloc dins de l'organigrama patriarcal instituït. Una creença a la qual se li afegia la col·laboradora de la «revista cultural» *Eugenia*, Agripina Tolosa, en aconsellar les dones no immiscir-se dins del terreny, suposadament propi, dels homes, perquè, al cap i a la fi, així ho havia predisposat la natura i el mateix Déu³². La vida era una lluita encarregada als components d'allò que titllaven de «sexe fort», mentre que les «fades de la debilitat» tenien el deure de vetllar pel benestar dels qui procuraven per elles. Anar contra aquestes dues forces sobrehumanes era sinònim de rebel·lia i, per tant, de condemna eterna.

Les dones podien treballar fora de casa, però sols en les tasques que eren una extrapolació directa de les que realitzaven en el seu confinament domèstic. Es tractava de quefers rutinaris que no necessitaven més educació que la que els podien oferir les «ciències de la llar». Netejar el terra d'una porteria, cuinar a un bar o a un restaurant, tenir cura dels malalts i malaltes, fer de cambrera, cosir a un taller tèxtil o, fins i tot, fer de secretària o oficinista eren feines que s'englobaven dins d'allò que s'entenia com a «maternitat social»³³. Amb tot i amb això, les dones van demostrar durant la Primera Guerra Mundial que no només podien reemplaçar els homes als llocs de treball que quedaven vacants³⁴ en absència³⁵ d'ells, sinó que també els acompanyaven fins al camp de batalla³⁶, bé amb la Creu Roja o bé lluitant al seu costat a les trinxeres.

31. YANGUAS, A. (1918): «Feminismo: De la vida», *Diario de Valencia*. N° 2.680, València, p. 3.

32. TOLOSA, A. (1925): «La mujer», *Eugenia*. N° 55, València, pp. 261-262.

33. Diu-se d'aquella que permet a les dones transcendir les virtuts, concedides per la seua imposada vinculació a la «feminitat exquisida», fora de l'àmbit de l'espai domèstic, a l'esfera pública on exercirà funcions com les de mestra, institutriu, comare, d'infermeria, secretariat o comerç. Inmaculada Blasco (2005; 2006) aplica aquesta maternitat a l'activitat social que les dones catòliques desenvolupaven dins la realitat pública, a través de la caritat i la beneficència, amb l'objecte de «regenerar» la societat. Aquesta interpretació es basa en el fet que va ser Juana Salas de Jiménez, una activa propagandística catòlica saragossana, qui, en 1919, en una conferència titulada *Nuestro feminismo*, va utilitzar el terme «mares socials» en el sentit exposat per Blasco. Rosa Monlleó (2004), ahora, també parla de «maternitat social» quan fa al·lusió a l'activitat de les dones catòliques i burgeses de Castelló que durant la Primera Guerra Mundial, davant la forta crisi de les taronges, van fundar un sindicat femení per a ajudar a les famílies més necessitades.

34. SANTAMARIA, E. (1923): «El alcoholismo», *Helios*. N° 89, València, p. 152.

35. S. C. D. (1915): «Para las mujeres», *La Correspondencia de Valencia Diario de Noticias*. N° 16.409, València.

36. PORTILLO, A. (1915): «La mujer como factor activo en la guerra», *Las Provincias*. N° 16.017, València.

Així doncs, per poc de seny se'n tingués, era obvi que, sense oblidar mai el respecte que s'havia de tenir cap a tot ésser humà i cap a la seva promoció de vida, no restava més alternativa que aplegar les forces de tota la humanitat per aconseguir frenar la bogeria que aleshores tots i totes patien³⁷. En efecte, per assolir la pau al món i la perfecta convivència entre els pobles, s'havia de passar abans per la negació absoluta de tota manifestació de violència i injustícia social comesa contra qualsevol mena de persona, independentment del «gènere» al que pertanyés.

En acabar el conflicte bèl·lic, la incursió de les dones en l'esfera laboral ja era una realitat que es feia sentir amb força. Maria de Echarrí, destacada membre de l'*Asamblea Nacional* constituïda per Primo de Rivera durant la *dictablanda* (1923-1930), des del *Diario de Valencia*, informava de la importància de crear un sindicat femení³⁸. S'ha de dir que l'escriptora ja havia fundat la *Federación de Sindicatos de la Inmaculada Concepción*, en 1909, sent aquesta una associació que aspirava a esdevenir el catalitzador del sindicalisme catòlic femení.

Hi va haver publicacions que es van dedicar, exclusivament, a promoure aquest organisme com ho va fer la *Justicia y Caritat*, veu de l'*Obra de Intereses Católicos* de la *Federación de Señoras de Gandía*³⁹, o el butlletí mensual de *La Mensajera del Sindicato de la Aguja y similares de Nuestra Señora de los Desamparados* on, per sobre de tot, s'intentava mantenir l'hegemonia del discurs masculí dins de l'àmbit laboral, acceptant l'activitat de les dones, però sempre que no s'apartessin de la dogmàtica cristiana⁴⁰ i de l'adoctrinament dins les «ciències de la llar».

El «feminisme catòlic», però, no va ser l'únic que va contribuir a donar ajuda i suport a les dones que treballaven i a les que ho volien fer, sinó que, a més d'aquest, també van intervenir altres organitzacions de diferent ideologia política⁴¹. Així, per exemple, hi trobem en l'*Órgano de la Federación Socialista Valenciana*, fundat per Maria Ricart el mes de novembre de 1909, que mitjançant el diari *República Social*, recordava a les dones que no havien vingut a aquest món per cosir, fer l'escudella, anar a missa o resar el rosari, sinó també per contribuir, junt als homes, a establir un règim igualitari on la justícia, la raó i la pau foren les úniques prerrogatives de vida⁴². Quelcom semblant feia Francisca Cortés pel «semanario republicano» *Fraternidad*, encara que les seves aportacions

37. ANGÉLICA (1917): «Renglonas de mujeres. Es la hora solemne», *El Heraldo de Játiva*. N° 567, Xàtiva (València).

38. DE ECHARRI MARTÍNEZ, M. (1914): «Letras femeninas: En los hogares católicos», *Diario de Valencia*. N° 1.086, València.

39. LAPEYRE DE ARBONA, M. (1919): «Actualidades», *Justicia y Caridad*. N° 30, Gandia (València).

40. VIOLETA (1918): «Nuestros deberes en el momento presente», *La Mensajera del Sindicato de la Aguja y similares de Nuestra Señora de los Desamparados*. N° 49, València.

41. LUZ, P. (1911): «A las mujeres», *La Antorcha Valencina*. N° 1, València.

42. RICART, M. (1918): «A la mujer», *República Social*. N° 8, València, p. 2.

foren més aviat de caire artístic⁴³, com passava amb Maria Cristina de Arteaga, col·laboradora de la publicació escolar *Libertas*⁴⁴; o, Manuela Ballester⁴⁵ dins de *Voluntad* i Concepción Ruiz⁴⁶ amb *La Semana Gráfica* quan exalçaven la figura de la dona valenciana. *Pàtria Nova*, «semanari valencianista», mostrava idèntica predisposició perquè les dones aconseguiren els seus objectius, però, alhora, les animava a fer ús de la llengua catalana i comprometre's amb l'ideal regionalista de la següent manera: (*sic*) «estudiem més a fons la dolça llengua valenciana i no vos semblarà tan lletja. [...] Comencem a parlar-la sens reserves en totes bandes, i cuan després d'alguns anys se expressem en ella, compendreu en quin èrro estabau al tatjar-la de menyscabadora de vòstra elegancia»⁴⁷. Sens dubte, l'educació era un element fonamental per l'alliberament femení, per això mateix, en aquesta tasca instructiva no s'havia d'oblidar la identitat de la qual formaven part, encara que estigués carregada de tants prejudicis com qualsevol activitat que les dones fessin fora de l'espai privat.

EL LLINDAR D'UN NOU MODEL DE DONA

Afortunadament, la promoció de dona casolana que es feia des del discurs patriarcal, en acabar la guerra —al menys, durant els anys vint i començament dels trenta, fins a les acaballes de la Segona República— es va afeblir dins del món de la premsa. Aquest arquetipus havia canviat cap a un ideal de «dona moderna» lliure, dinàmica, independent, versàtil, sense prejudicis ni temors a expressar els seus desitjos envers el sexe, ni tampoc a deixar impresos els anhels, les il·lusions i les esperances que tenia com a dona sobre escrits de premsa en fulls groguencs.

La imatge de la dona moderna correspon a un procés de (re) construcció identitària de la feminitat en funció d'una sèrie determinada de transgressions estètiques que cristal·litzen en una figura corpòria característica de la modernitat mateixa. No obstant això, l'actitud de les dones que van promoure la reflexió sobre de la situació del col·lectiu femení a través de la premsa escrita, en certa manera, i molt més del que poguérem pensar, va suposar ser el germen de la transformació conductual que va donar lloc a l'aparició de la *garçonne* com a sinècdoc que pròpia dels temps moderns. Un dinamisme crític que va facilitar aquest procés de conscienciació de la realitat social, política, econòmica i educativa de moltes dones que van acabar protagonitzant els moviments socials, entre

43. CORTÉS, P. (1920): «Una noche de Luna», *Fraternidad*. N° 18, Alzira (València), p. 2.

44. DE ARTEAGA, M. C. (1922): «Nuestros poetas. ¡Canto al amor ...!», *Libertas*. N° 12, València, p. 7.

45. BALLESTER, M. (1927): «Algo de arte», *Voluntad*. N° 1, València, pp. 6-7.

46. RUIZ, C. (1927): «Valencia y sus mujeres», *La Semana Gráfica*. N° 56, València.

47. DE LUIS, M. (1918): «Parleu valencià: A les dones valencianes», *Patria Nova*. N° 16, València, p. 2.

ells el del feminisme, que van possibilitar els canvis qualitius haguts al llarg del segle xx a favor de la llibertat femenina.

BIBLIOGRAFÍA

- BALLARÍN, PILAR (2001): *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX i XX)*. Madrid: Síntesis.
- BLASCO, INMACULADA (2005): «Ciudadanía y militancia católica femenina», *Ayer*. Nº. 57, Madrid, pp. 223-246.
- (2006): «Feminismo católico». Dins: Isabel Morant (ed.): *Historia de las Mujeres en España y Latinoamérica. Vol. IV. Del siglo XX a los umbrales del XXI*. Madrid: Cátedra, pp. 55-75.
- IZQUIERDO, MARÍA JESÚS (1998): «Sexo, género e individuo. El sistema sexo/género como marco de análisis». Dins: *El malestar en la desigualdad*. València: Cátedra. Colección feminismos, pp. 13-56.
- LUENGO LÓPEZ, JORDI (2007a): «Ciencia, publicidad y género. Normas de civildad para la vida social de las mujeres (1870-1926)». Dins: Consuelo Miqueo, Mª José Barral i Carmen Magallón (eds.): *Estudios Iberoamericanos de Género en Ciencia, Tecnología y Salud*. Saragossa: Prensas Universitarias Zaragoza, pp. 727-732.
- (2007b): «Redención: una revista feminista en pro de la igualdad de los sexos». Dins: Lidia Taillefer de Haya (coord.): *Avanzando hacia la Igualdad en las Humanidades*. Málaga: Diputación de Málaga. Asociación de Estudios Históricos sobre la Mujer de la Universidad de Málaga, pp. 103-113.
- LLONA, MIREN (2002): *Entre señorita y garçon. Historia oral de las mujeres bilbaínas de clase media (1919-1939)*. Málaga: Atenea. Estudios sobre la mujer. Universidad de Málaga.
- MONLLEÓ PERIS, ROSA (2004): «Señoritas y obreras bajo la tutela de la Iglesia. Un estudio de la Asociación de Mujeres Obra protección de intereses católicos de Castellón (1921-1927)», *Millars. Espai i Història*. Nº. 27, Castelló de la Plana, Departament d'Història, Geografia i Art. Universitat Jaume I de Castelló, pp. 123-164.